

GASPIRALI İSMAİL BEY VE TÜRK AYDINLANMASI

PROF. DR. ABDULLAH GÜNDOĞDU*

18. yüzyılın başında Çar Petro ile birlikte hızlı bir reform sürecine giren Rusya, 1762 tarihinde tahtı ele geçiren Çariçe Büyük *Yekaterina*'nın otuz dört yıllık istikrarlı idaresi sayesinde bu paylaşımın arslan payını almaya aday düveli-muazzamadan biri hâline gelmiş bulunuyordu. Rusya'nın güney yönünde genişlemesi büyük oranda II. Yekaterina zamanında gerçekleşmiştir. Bilhassa 1785 tarihinde Kırım ve Kuban Irmağı arasındaki bölgenin ele geçirilmesi Rusya'ya Kafkasya'nın büyük bir kısmında egemenlik kurma imkânı verdi.

Rusya'nın, 1552'de Kazan Hanlığı ile başladığı Türk illeri sahasında genişlemesinin önemli merhalelerinden biri olan Gaspıralı'nın vatanı Kırım, 1784'te

II. Yekaterina zamanında Çarlığın topraklarına katılmıştır. Kırım'ın kaybı Türk siyasi ve fikir hayatında daha sonra Balkanlar'ın kaybının yaratacağı etki ile kıyaslayabileceğimiz büyük bir travma etkisi yaratacaktır. Bu şekilde Müslüman

**Kırım'ın kaybı
Türk siyasi ve
fikir hayatında
daha sonra
Balkanlar'ın
kaybının ya-
ratacağı etki ile
kıyaslayabilece-
ğimiz büyük bir
travma etkisi
yaratacaktır.**

* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Türk uyrukları sürekli artan Çarlık baskısı ile karşı karşıya kalmışlardır. Yine Yekaterina'nın akılcı ve ılımlı siyaseti Rusya'yı çok uluslu büyük bir imparatorluğa dönüştürmüştür. İzlediği bu ılımlı siyaset Rusya'nın Kazak bozkırları ve Sibirya yönünde egemenliğini yayması için müsait bir zemin hazırladı. Sükûnetin iktisadi gelişmeyi de beraberinde getirdiği bu yeni dönemde Kazan Türklerine karşı iki yüzyıldan fazla bir geçmişi bulunan baskı ve kısıtlamalar hafifletme yoluna girilmiştir. 1776 yılında çıkarılan bir kanunla Tatar tüccarlara uygulanan ticari kısıtlamalar kaldırılacaktır. 1788 yılında da Çariçe'nin emriyle Müslümanlar için hususi bir idare kurulması konusunda Senato'da kanun hazırlanmış, bir yıl sonra 1789'da merkezi Ufa'da olan Orenburg Müslüman Ruhaneler Meclisi kurulmuştur. Burası aynı zamanda Kazak bozkırlarına açılan bir bölge olması nedeniyle Ural, Cedisu, Turgay, Semey, Akmola gibi mücavir bölgelerdeki Kazaklar da manevi cihetten buraya bağlandılar. Bu durum, Tatar yenileşme akımının Orta Asya'ya sirayet etmesi yönünde önemli bir başlangıç olacaktır.

Daha sonraki dönemde I. Çar Nikola'nın 1828 yılında İran'la imzaladığı *Türkmençayı Antlaşması*, Kafkas ötesinde (Transkafkasya) İran'ın etkinliğine son vermekle kalmamış, İran'ı Rusya'nın ticari ve siyasi nüfuzuna sokmuştur.

Gaspıralı'nın doğduğu 1851 yılı Avrupalı Hıristiyan güçlerin dünya üzerindeki hâkimiyetlerini giderek derinleştirdikleri bir dönemdir. Karşılarında mukavemet edecek herhangi bir güç kalmadığından dolayı dünyanın kalan kısımlarında kimin hâkim olacağı aralarında başlayan mücadelenin sonucuna bağlı görünüyordu. Bu dönem, Napolyon savaşlarından sonra 1815'te elde ettiği üstün mevki nedeniyle Rusya'nın İngiltere ve Fransa ile rekabetinin yoğunlaştığı bir döneme denk gelir. Gaspıralı'nın hayatını sürdürdüğü 1851-1914 yılı içerisinde Romanov hanedanının son dört çarı, Osmanlı hanedanının ise dört padişahı hüküm sürmüştür. Rusya, bu dönemde İngiltere'den sonra dünyanın en geniş ülkesi konumuna gelmişti. I. Nikolay'ın (1825-1855) katı istibdatı altında Batı'yla giriştiği rekabet nedeniyle bu kez Osmanlılarla birlikte karşısında büyük bir koalisyon bulacaktır. Kırım Savaşı Rusya'da Batı karşıtlığı ve Batı'ya karşı duyulan hayal kırıklığı dönemidir. Yerine geçen II. Aleksandr dönemi (1855-1881) Kırım yenilgisinin ardından Rusya'nın kendine kapatılan Balkanlar ve Karadeniz yönündeki genişleme imkânının yerine Orta Asya'ya yöneldiği bir dönemdir. Bir kolunu uzak doğuya kadar uzatan Çarlık, tekrar büyük bir reform sürecine girmişti. 1861'de toprak köleliğinin kaldırıldığı bu dönem aynı zamanda fikir akımlarının da büyük canlanma yaşadığı bir dönemdir. Ancak bu akımlar onun sonunu getirecek tedhiş akımlarını da tetikleyecektir. Türklere karşı elde edilen 1878 zaferine rağmen bunun hâsılatını Avrupalı devletlerin araya girmesi nedeniyle yeterince toplayamayan Rusya'da muhalif siyasi akımların güç kazanmasına bağlı olarak çar suikastla ortadan kaldırılacaktır.

Rusya'nın Türkistan ile ticareti 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde II. Katerina çağına göre yüz kattan fazla artmış bulunuyordu. Çok kazanç getiren bu ticarete Rus iş adamları ancak buldukları Tatar ortakları veya temsilcileri vasıtasıyla müdahil olmakta idiler. 19. yüzyılın ikinci yarısına doğru Tatar firmaları İdil-Ural bölgesinden Orta Asya ve Rusya'nın birçok şehri yanında Sibiry'a'yı aşmış uzak doğuya uzanan muazzam ticari sahaya iş ağına dâhil etmişti. Bu ticari firmaların en tipîği Moskova camiini yaptıran *Hüseynof* kardeşlerin kurduğu ticaret imparatorluğudur. Bu şekilde *Yanişef*, *Valeef*, *Karimof*, *Selimyanof*, *Karamuşef* gibi onlarca mevcuttu. Bugün mevcut Tatar nüfusunun yarıdan fazlasının Tataristan dışında yaşıyor olmasının nedenlerinden birisi de bu dönemde başlayan Tatar ticari yayılmasıdır. Ticaret yanında sanayide de Tatarların etkinliği göze çarpıyordu. *Yunusof*, *Ağışef*, *Apanaef*, *Burnabaef*, *Rahmetulin*, *Akçurin* gibi sanayici aileler Doğu Rusya mensucat, deri ve sabun sanayisinin önderliğini üzerlerine almışlardı. 19. yüzyılın sonlarına doğru daha önce yaşama hakları olmayan Kazan şehrindeki sanayinin üçte biri Tatarların elinde bulunuyordu. Onlara göre, muazzam Asya-Türk pazarında kendi milletlerinin daha fazla hakkı vardı. Bu zümre finans alanında da söz sahibiydi. İşte bu zümre Türk milliyetçiliğinin gelişmesini temin edecek olan ve Gaspıralı'nın aydınlanma meşalesini yakacak olan *Türk-Tatar burjuvazisi* idi.

Azerbaycan'ın Rus iktisadi potansiyelinden istifadesi ancak 19. yüzyılın ortalarından sonra olmuştur. 1859 yılında Bakü civarında rafineriler kurulmasıyla petrol üretiminde canlanma görülür. 1872'den sonra ise üretimdeki büyük artışa bağlı olarak Azerbaycan'ın iktisadi potansiyeli hareketlenmeye başlamıştır. Mesela bakır madenleri Rus pazarında önemli bir yer edinmiştir. Tütün, şarap üretimi yanında Amerikan iç savaşının yarattığı pamuk talebi, kalabalık iş gücünü ekim alanlarına sevk etmiştir. İpek yetiştiriciliği ile birlikte geleneksel halı dokumacılığı da hızla canlanarak, Rus pazarı dışında talep gören değerli mallar ihraç etmeye başlamıştır. Yabancı sermayenin de katkısı ile Bakü, yüzyılın sonuna doğru dünyanın en önemli petrol üretim merkezi olacaktır.

Müslümanların çoğu bölgenin en fakir alt gurubunu oluşturuyordu. Petrol üretimindeki artışa bağlı olarak başlangıçta Bakü civarında petrol kuyusu, rafineri ve toprak sahibi olanlar hızla zenginleşmişlerdi. Başlangıçta bunların büyük bir kısmını Türkler oluşturuyordu. Ancak 1872'den sonra petrol imtiyazlarının ihale usulüyle verilmeye başlanmasından sonra bu durum, yabancı, Rus ve Ermeni sermayedarlar lehine Azerbaycan Türklerinin aleyhine olacak bir şekilde hızla değişmiştir. Başlangıçta % 88 kadar olan bu oran % 13'ün altına düşmüştür. Azerbaycan'daki zenginliğin bu şekilde hızla el değiştirmesine rağmen Azerbaycan'da *Tagizade*, *Nakizade*, *Assalaullazade*, *Muhtarzade* ve *Sultanzade* gibi zengin Türk aileler Türk-Tatar burjuvazisine benzer bir konumdaydılar.

Yaratılan haksız rekabete karşı ise Tatar burjuvazisi Pan-Ortodoksluk ve Pan-Slavlığı dengeleyecek cesamette bir ideolojiyi bulmakta güçlük çekmediler. Bu kuşkusuz Türkçülük olacaktır.

19. yüzyılın sonuna doğru Rusya'nın Orta Asya'dan Çin hududuna kadar doğrudan hâkim olması Rus sermaye ve iş adamları için Tatar aracılığını gereksiz hâle getirmiştir. Bir Tatar aracıya, ortağa ve temsilciye gerek kalmadan Rus devlet idarecilerinin ve demir yollarının desteği ile buralarda giderek etkinliğini artıran muazzam derecedeki Rus sermayesinin rekabeti Tatarların durumunu kötüleştirmiştir. İktisadi hayatta tek başına kalmak isteyen Rus burjuvazisi, 1830'dan bu yana devlet ideolojisi olan Ortodoksluk ve Slav milliyetçiliğini gayr-ı Rus (inorodets) halklara karşı bir baskı unsuru olarak kullanıyordu. Yaratılan haksız rekabete karşı ise Tatar burjuvazisi Pan-Ortodoksluk ve Pan-Slavlığı dengeleyecek cesamette bir ideolojiyi bulmakta güçlük çekmediler. Bu

kuşkusuz Türkçülük olacaktır. Sanayinin gelişip demir ve deniz ulaşımının artması Rusya'da yatay hareketliliği artırmış, giderek dünyanın en kalabalık Müslüman Türk nüfusuna sahip olan Rusya'nın çeşitli Türk soylu halklarının kendi arasında olduğu kadar Osmanlı Türkleri ile olan temaslarını kolaylaştırmıştı. Halifelik ve kutsal toprakların Osmanlıların elinde olması Rusya Müslümanları nezdinde saygınlık doğuran sürekli bir etkiye sahipti. 19. yüzyıl boyunca Osmanlı-Rus savaşlarında, Rus idaresinin kendi tebaası Müslümanlara karşı takındığı kuşkucu tavır bir millî uyanış ideolojisi olan Türkçülüğün Rusya'yı çökertecek çapta bir karşı hareket gibi algılanmasına zorlamıştır. Bu anlamda Türkçülüğün doğru anlaşılması üzerine, vehimli Rus tutuculuğunun yanıltıcı gölgesi düşmüştür. Bu gölge günümüze kadar zaman zaman varlığını hissettirmiştir.

Aydınlanma ve Millî Uyanış: Rusya Türklerinde millî uyanış (intibah), 19. yüzyılın ikinci yarısında bilhassa Avrupa'daki diğer uyruklarına nispetle geç başlamıştır. Bunun başlıca nedeni Rusya'daki Müslüman halkın bir millete ve etnik guruba mensubiyetten önce kendilerini dinleri ile tanıtmaları idi. Rusya Müslümanlarının % 85'ini Türk dilli halklar oluşturuyordu. Türk dilli halkların ise % 90'ı da zaten Müslüman'dı. Rusya'nın en eski Müslüman Türk uyruğu olan Kazan Tatarları, Çarlığın daha sonra uyruğuna aldığı diğer Müslüman halkları tanımada örnek model olarak görülmüştür. Müslümanların hangi millî topluluğa ait olduğuna bakmayarak umumuna "*Tatar*" tabiri verilmiştir. Buna bağlı olarak da Tatar Türkçesi Çarlığın Müslüman uyrukları ile resmi yazışmalarında ortak dil olarak tanınmıştı. Rusya Müslümanlarında millî uyanışı geciktiren bir diğer sebep

de bunların çoğunluğunun göçebe yaşam biçimini koruyor olmalarıydı. Buna bağlı olarak da yazı dilleri gelişmemişti. İbadetler Arapça yapılırken kültür hayatında ve öğretimde Farsça etkili idi.

19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Türkleri arasında olduğu gibi Rusya Türkleri arasında da yenileşme arzusu kendini gösterir. Şüphesiz Batı'nın tesiri ile izah olunacak bu canlanma, bir müddet sonra millî uyanışı da beraberinde getirecektir. Bu uyanış, Osmanlı Türklerinde fikri amiller neticesinde daha çok sivil, asker, bürokrat marifetiyle yürütülürken Rusya Türklerinde iktisadi amillere bağlı olarak ortaya çıkan Türk orta sınıfı (burjuvazisi) marifetiyle olmuştur. Akçura'nın belirttiği gibi orta sınıfların maddi çıkarları, milliyetlerin ayrışıp yükselmesini icap ettirir. Milliyetçilik asrı olarak kabul edilen 19. yüzyılda Avrupa kavimleri, kendi millî sınırlarını geniş ve sağlam bir şekilde tayin ettikten başka aynı milliyetin iktisadi çıkarlarını gümrük duvarları ile koruma altına alarak, kara, su ve demir yolları ile bağlayıp muhkemleştirdiler. Türk dünyası bu gücün iktisadi ve siyasi egemenliği altına düştü. Siyasi hâkimiyetini yitiren Rusya Türklerinde eski feodal unsurlar bu süreçte tasfiye olurlarken Avrupalılardan gördükleri yeni usul sanayi ve ticareti icraya kalkışan yeni bir içtimaî kuvvet, zengin bir orta sınıf ortaya çıktı. Kuzey ve Azerbaycan Türklüğü'nün en mühim merkezleri olan Kazan, Orenburg ve Bakü şehirlerinin büyük tüccar, fabrikatör ve madenci gibi iş adamlarından oluşan bu yeni Türk burjuvazisi, Rus ve diğer gayr-i Müslim unsurlarla çetin bir iktisadi rekabete giriştiler. Tabiatı gereği milliyetperver olan bu orta sınıf, etrafında milliyetçi bir aydın zümrenin oluşmasını temin etti.

Yenileşmenin ilk öncüleri işleri gereği Rus kültür ortamında bulunan, çarlığın askerî ve sivil hizmetlerinde çalışanlardı. Bu ilk öncü kuşak 1830'lara kadar var olan Rus-Tatar okullarına gitmişlerdi. Daha sonraki kuşaklar Rus üniversiteleri ve öğretmen yetiştiren enstitü mezunları arasından çıkmıştır. Asıl mesleği öğretmenlik yanında yazarlık, gazetecilik olan bu kuşaklar millî uyanışın lokomotif durumundaki aydın sınıfı içerisinde geniş bir kesimi oluşturuyordu. Bunlar mahkûm durumdaki kendi cemiyetleri ile hâkim durumdaki Rus cemiyetini kıyaslama imkânına sahiptiler.

İsmail Gaspıralı'nın yarım kalmış bir hikâyesi vardır: "*İvan ile Süleyman*". Rus cemiyeti ile Müslüman Türk cemiyeti arasında hayatı algılayış, yazgısını belirleme bakımlardan farklılaşmayı ve bu farklılaşmanın getirdiği iki cemiyet arasındaki kopuşu anlatır. Geleneksel zihniyet içinde debelenen Müslüman Türk cemiyetinin mensubu Süleyman ile yeniliğe açık Rus cemiyetinin mensubu İvan'ın hayatta elde ettiği muvaffakiyete bakarak Türk cemiyetinin modernleşmesinin zaruretini anlatır. Müslüman Türk cemiyetinin modernleşmesi, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak 20. yüzyılın ilk yarısına kadar bir asrı aşan bir sürede gerek Rusya gerekse Osmanlı

Müslüman Türk cemiyetinin modernleşmesi, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak 20. yüzyılın ilk yarısına kadar bir asrı aşan bir sürede gerek Rusya gerekse Osmanlı ülkesinde yaşamış kuşakların en temel kaygısını ve mesaisini oluşturmuştur.

ülkesinde yaşamış kuşakların en temel kaygısını ve mesaisini oluşturmuştur.

Yenileşme hareketlerinin süreklilik kazandığı Rusya'da, diğer bütün İslam topluluklarının aksine, yenileşmeci fikirler iktidardan gelmiyordu. Zira Müslümanlar burada mahkûm durumdaydılar. Böylece tepeden gelen ve hiçbir ideoloji yenileşmesine dayanmadan sadece kurumları yenileştirmeye çalışan reformist hareketlerden uzak kaldılar. Türk dünyasında sadece maddi planda değil sosyal ve manevi planda da köklü reformlara ihtiyaç vardı. İslam'dan ayrılmak düşünülemezdi. O hâlde, İslam'ın değerlerine bağlı kalarak hayatın yeni ihtiyaçlarına uyulmalıydı. Bu gelişmelerde doğrudan doğruya olmasa da Osmanlı Türklerinin tesiri fazlaydı. Türkiye'de Tanzimat geliyordu. Osmanlılar devamlı reform vaat ediyorlar ve batıya ulaşacak gibi görünüyordular. Bu tutum Rusya Müslümanlarını kendi programlarına daha

sıkı sarılmaya zorladı. Modern okullardan yoksun olan Rusya Müslüman aydın sınıfı, 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca çocuklarını İstanbul, Beyrut hatta Kahire ve Medine okullarına yolladılar.

İdil-Ural bölgesinde Kursavi (1775-1813) ile başlayıp Mercani (1815-1889) ile kuvvetli bir çıkış yapan Tatar yenilikçiliği onun öğrencisi Feyizhani (1826-1866), Kayyum Nasiri (1884-1907) ile halka mâl olmuştur. Bazı farklılıklar olmakla birlikte Azerbaycan'da da benzer bir süreç işlemekteydi. İki Türk aydınlanma bölgesi arasındaki en temel fark Azerbaycan'daki aydınlanmanın daha laik karakterli olması idi. Çünkü laiklik mezhep çatışmalarının önünü alacak ve Transkafkasya'da birleşik bir cemiyet hissi oluşturabilecek tek çözüm yolu olarak görülmekteydi. Mirza Feth Ali Ahundzade (1812-1878) Azerbaycan cemiyetinin hastalıklı ve aksayan yönlerini alaycı bir üslupla bölgedeki geniş halk kesiminin anlayacağı dilde "Türki" olarak yazmıştı. Onun hedefinde cahillik ve taassup bulunuyordu. O geniş halk kitlelerine ulaşmada Türkçeden başka tiyatroyu da en önemli enstrüman olarak görüyordu. Onun takipçileri olarak Vezirov Necef Bey (1854-1926), Abdurrahman Hakverdiyev (1880-1933) aynı yolu izlediler. Kafkasya'da öğretmen-yazar aydınların en önemli temsilcisi olan Hasan Bey Zerdabi (1832-1907), ilk aydınlanmacı kuşağın millî uyanışçı temsilcisidir. O, Ahundzade'nin yenileşmeci çizgisini millî bir yola sokmuştur. 1875 yılında Bakü'de çıkardığı ilk Türkçe gazete olan *Ekinci* Türk halkları arasında millî

uyanışın dönüm noktası olmuştur. Zerdabi'nin hedef kitlesinde öncelikle sade halk olarak görülen köylüler vardı. Bu onun Moskova Üniversitesi'ndeki öğrencilik yıllarından kalma halkçı (narodnik) eğilimleri olarak görülse de millî uyanışın bütün aydınlarında az veya çok halkçı bir eğilim bulunmaktaydı. Hatta millî uyanışın bütün bölgelerinde halkçılık fikriyatı Türkçülük fikriyatı ile at başı gitmiştir diyebiliriz. Ekinci'nin 1877'de Osmanlı-Rus savaşı bahane edilerek kapatılmasından sonra Zerdabi'nin *Ziya* (1879-1881), *Ziya-yi Kafkasya* (1881-1884), *Keşkül* (1884-1891) gibi Rus sansüründen fırsat buldukça gazete ve dergi tecrübeleri oldu.

Gaspıralı İsmail Bey: Zerdabi ile eş değer diğer bir millî uyanış sembolü İsmail Gaspıralı olmuştur. Kökleri Kırım'ın güney bölgesinden Gaspra köyünden olduğu için bu isimle anılmıştır. Babası Mustafa Ağa, bir süre teğmen rütbesi ile orduda tercümanlık yapmış Annesi Fatma Hanım ise Kırım'ın köklü ailelerindedir. 1851 yılının Nevruz'unda Avcıköy'de dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini Bahçesaray'da ünlü Zincirli Medresesi'nde almış, on yaşına geldiğinde Akmescit (Simferopol)'deki askeri okula girmiştir. Askeri eğitimini Moskova'da sürdüren İsmail Beyin, bu sürede tanıdığı Türk karşıtı Rus milliyetçilerinin etkisi ile millî duyguları uyanmış, burada yakından tanıdığı Pan-Slavizm'e karşı millî uyanışı temin edecek bir yola yönelmiştir. 1867 yılında Girit isyanında Türklüğe hizmet için bir arkadaşıyla eğitimini bırakarak Osmanlı ordusunda zabıt olmak için yaptığı teşebbüs başarılı olmadığı gibi askeri eğitiminin de sonu olmuştur. Bahçesaray'a dönerek bir süre okuduğu Zincirli Medresesi'nde Rusça muallimliği yapmıştır. Üç yıl kadar süren muallimliği geleneksel eğitim sisteminin çıkmazlarını görmesinde etkili olmuştur. 1871 yılında bilgi ve görgüsünü artırmak maksadıyla Fransa seyahatine çıkar ve üç yıl kadar burada kalır. Bu sürede Fransız düşünce hayatını yakından tanıdı ve daha çok ilerici Fransız aydınları ile temas hâlinde oldu. 1874 yılında İstanbul'a geldi ve askeri mütercim olan amcası Halil Efendi'nin yanında bir yıl kalarak yarıda bıraktığı Osmanlı askerî hizmetine girmek hayalini gerçekleştirmek için uğraştı ancak bu mümkün olmadı. 1975 yılında Kırım'a döndüğü zaman devrine göre ileri düzeyde bir donanıma sahip olmuştu. Dönüşünde Yalta'da Müslüman Mektebi'nde muallimliğe başlamış ve bu sırada ilk evliliğini yapmıştır. Bu evliliği 2 yıl sürmüş ve bir kızı olmuştur. Daha sonra Kazan Türklerinden sanayici Akçuralardan İsfendiyar Bey'in kızı Zühre Hanımla ikinci evliliğini yapar. Zühre Hanım, Yusuf Akçura'nın da halası olması sebebiyle Türk aydınlanmasının iki büyük ismi bu şekilde hısımlık da kurmuş olurlar. Zühre Hanım İsmail Bey'in hayat arkadaşı olmaktan başka fikri mücadelesinde onun en büyük yardımcısı idi. Bu evlilikten dördü kız dördü erkek sekiz çocuğu olmuş, kızlarından biri küçük yaşta vefat etmiştir. Kızlarından Şefika Hanım aynı annesi gibi Gaspıralı'nın mücadelesinin ve fikirlerinin numunesi bir

Gaspıralı, içine kapanmış Türk İslam toplumunun uyanması için dış dünyaya açılması gerektiğine gönülden inanmıştı. Türk tefekküründe kaybolmuş olan tecessüsü uyandırmanın yollarından birinin dünyayı keşfetmek arzusu olduğunu biliyor ve bunun için seyahatlere büyük önem veriyordu.

Türk kadınıdır. Türk dünyasında kadın haklarının ilk temsilcilerinden olan Şefika Hanım, daha sonra Azerbaycan Millî Hükûmetinin ilk başvekili olan Necip Yusufbeyli ile evlenerek Gaspıralı'nın idealini kendi hayatına tatbik etmiştir.

Gaspıralı, içine kapanmış Türk İslam toplumunun uyanması için dış dünyaya açılması gerektiğine gönülden inanmıştı. Türk tefekküründe kaybolmuş olan tecessüsü uyandırmanın yollarından birinin dünyayı keşfetmek arzusu olduğunu biliyor ve bunun için seyahatlere büyük önem veriyordu. O İdil-Ural bölgesi, Rusya, Kafkasya, Türkistan, Türkiye, Avrupa, Mısır ve Hindistan'a kadar seyahatler yapmıştır.

1878'den 1884 yılına kadar bir yıl Bahçesaray Belediyesinde başkan yardımcısı ve sonra başkan olarak Kırım'da idari birikimini artırmak ve hayata geçirmek fırsatı bulmuştur. Bu dönem Rusya'da fikrî ve siyasî mücadele iyice kızışmış, III. Aleksandr (1881-1894) ile birlikte Türk uyruklarının üzerinde Ruslaştırma baskısı giderek artmıştı. Bu zamana kadar millî uyanış için matbuatın ve eğitimin ne kadar hayati bir işleve sahip olduğuna kanaat getirdiği için bundan sonraki hayatında yayıncılığı

ve eğitimciliği mücadelesinde belirleyici olacaktır. 1879 yılından başlayarak matbaa kurmak ve gazete çıkarmak işine kendini adar. Onun ilk amacı bir gazete çıkararak fikirlerini tüm Rusya'ya hatta tüm dünyaya duyurmaktır. Bu amaçla 1879'da gazete çıkarma teşebbüsünde bulundu ancak müsaade alamadı. O da 1881'de "Tavrıda Gazetesi"nde Rusça olarak yayınlanan meşhur makalesinde ölene kadar sadık kalacağı kendi programını ilan etti. Buna göre:

- 1 -Millî okulların geliştirilmesini ve eğitimde reform yapılmasını;
- 2- Millî eğitim merkezlerinin desteklenmesi için "Cemiyet-i Hayriye" kurulmasını;
- 3-Bütün Türklere ortak dilde hitap edecek millî basının faaliyete geçmesini;
- 4-Müslüman hayat tarzının modernleştirilmesini;
- 5-Müslüman kadının hürriyete kavuşturulmasını;
- 6- Millî aydınlar zümresinin yetiştirilmesini talep ediyordu.

1881'de Akmesci'te Rusça çıkan Tavrıda Gazetesi'nde başladığı yayıncılık

mücadelesi Tonguç, Şafak, Kamer, Ay, Yıldız, Güneş, Hakikat gibi isimler taşıyan küçük gazete ve mecmua teşebbüslerinden sonra Tercüman ile gerçek mecrasını bulacaktır. 1882'de Tercüman-Perevodçik adlı bir gazete çıkarma iznini alan Gaspıralı, 1883 22 Nisanında Tercüman'ın ilk sayısını çıkardı. Azerbaycanlı büyük zengin Tagiyev'in mali desteğiyle çıkardığı Tercüman gazetesi Rus sansürünü aşmadaki başarısı ile Türk yenileşmesi ve millî uyanışı üzerinde kesintisiz bir tesir uyandırmıştır. Rusya'daki Müslümanların birliği için bir program öneren Gaspıralı bunun için Balkanlardan Çin'e kadar tüm Türklerin anlayabileceği bir yazı dilinin yaratılmasını ilk şart olarak görüyordu. Gaspıralı'ya göre "Bu dil, Balkanlardan Çin'e kadar her yerde anlaşılacak, Boğaziçi kayıkçıları tarafından kullanıldığı gibi, Kaşgar deveçilerinin de işine yarayacaktı."

Tercüman gazetesinin dili bu ortak dili büyük oranda başarmış görünüyordu. Bu dil sadeleştirilmiş ve bazı yerel özellikler kazanmış Osmanlı Türkçesi idi. Tercüman, İstanbul başta olmak üzere Türk dünyasında iyi eğitim görmüş aydınlarca okunmakta, özellikle Azerbaycan'da ve Kırım'da büyük rağbet görmekteydi. Gaspıralı'nın *dilde, fikirde, işte birlik* programı geniş bir siyasî katılımı da bünyesinde barındırıyordu.

Tercüman'ın 1888-1894 yılları arasında altı yıl kadar Osmanlı ülkesine girmesi yasaklanmıştır. Rus sansürünü aşmada gösterdiği sabır ve kararlılığı Abdulhamd'in sansürünü aşmada da gösteren Gaspıralı uzun uğraşlardan sonra bunu başaracaktır. Tercüman çok geçmeden bütün Rusya Müslümanlarının en önemli ve etkili yayın organı hâline gelmeyi başarmıştır. Rus Çarlığı için sonun başlangıcı olan Çar II. Nikolay (1884-1917) dönemi Tercüman'a ve Gaspıralı'nın şahsında ifadesini bulan Türk ceditçiliğine tarihi rolünü oynama fırsatı verecektir. 1905 devriminden sonra Tercüman'ın yayın sahasında pek çok refiki yayınlanmakla beraber onun önemi kesintisiz devam etmiştir. Dilde yenileşme çabası, sonunda Azerbaycan, Kazak ve Kırımlılarda olduğu gibi Kazan Türkleri arasında da bir "Rusya Müslümanları Edebiyatı"nın doğmasına yol açtı. Burjuva karakterli, millî, toplumsal, baştan aşağı bir amaca yönelmiş bir edebiyattı bu... Dini yenileşme için, kadın hakları için, eğitim reformu için savaş veren bir edebiyattı. Çok geçmeden Rusya Türkleri iki devrim arasında Ruslarla eşit hakları elde edebilenin savaşını vermeye başladılar.

Rusya'daki Müslümanların birliği için bir program öneren Gaspıralı bunun için Balkanlardan Çin'e kadar tüm Türklerin anlayabileceği bir yazı dilinin yaratılmasını ilk şart olarak görüyordu.

Millî edebi dillerin ortaya çıkışı eski “ümme” anlayışını ve durağan geleneksel kültür hayatını baştan aşağı değiştirecekti. Müslüman düşünürlerde, derhal Türk birliği görüşü çerçevesi içinde genel bir millî edebiyat dili fikri ortaya çıktı. Rusya’da yaşayan tüm Türk halkları bu dili konuşmalıydılar. Bu noktada ismi anılacak en büyük yenilikçi şüphesiz İsmail Gaspıralı’dır. Tarihçi, romancı ve siyaset adamı kimliği ile İsmail Gaspıralı, Rusya Türk halklarına “Osmanlı İmparatorluğunun himayesi altında toplanmalarını” telkin ediyordu. Düşündüğü kültür modeli ise Türk ve Rus modelleri üzerinden Batıya ulaşıyordu. Bu modelin başlangıç noktası ise “dilleri birleştirmektir.” Bu yüzden Gaspıralı, gazetesinde, Osmanlı Türkçesine dayalı Arap ve Fars dillerinden arınmış, buna karşılık Kırım Tatarcası ile zenginleştirilmiş ortak bir Türk dili kullanıyordu.

Tercüman, yayın hayatı boyunca Türk-Müslüman dünyasının sorunlarını işledi ve somut çözüm önerileri ileri sürdü. Gazetenin ilk gayesi, ortak bir Türk edebi dilinin gerçekleştirilmesi idi. Gaspıralı, bunu birçok makalesinde dile getiriyordu. O, mümkün olduğunca Türkçeden yabancı kelimeleri çıkarmak, anlaşılması zor olan Arapça ve Farsça tabirleri kullanmaktan vazgeçmek ve mahalli tabirler yerine Osmanlı Türkçesine uymak yollarını tavsiye ediyordu. O devirde Rusya Türkleri arasında millî birlik duygusu zedelendiği için Gaspıralı, fikirlerini kapalı şekilde ifade etmek zorunda kalıyordu. Zira Rusya ile çatışmaya girmek istemiyordu. Ancak yine de Gaspıralı’nın faaliyetleri Rusların, özellikle misyoner İlminsky’nin dikkatini çekmiş ve bunu şöyle ifade etmiştir:

“...dikkatinizi çekerim ki, Bahçesaray’da Tercüman Gazetesini çıkaran Gaspıralı’nın gayeleri şunlardır: Rus İmparatorluğunun Müslüman tebaası içinde, İslami esaslardan ayrılmaksızın Avrupalı eğitimi yaymak ve İslami fikri, Avrupalı eğitimle kaynaştırmak; Rusya Müslümanlarını birleştirmek; kendi yayın organıyla Osmanlıca’yı Türklere ortak dil yapmak... Kazan’da Türkçe gazete ve ders kitaplarının sayısı sürekli artmaktadır. Kitapların muhteşimliği Avrupalı, dili Osmanlıcadır. Bunun amacı Rusya Müslümanları arasında bir kültür merkezi kurmaktır.”

1552’de Kazan Hanlığı’nın düşmesi ile İdil Tatarlarının kültür ve eğitim hayatları da sekteye uğradı. Rusların hâkimiyetiyle pek çok cami yıkılınca bu eğitim imkânı da azaldı. İslam dünyasında mektep ve medrese şeklinde iki kademededen oluşan eğitim kurumları dini faaliyetin bir parçası idi. Her caminin yanında bir medrese bulunurdu. Bilhassa camilerin içinde dini eğitim yanında, okuma yazma ve basit hesap derslerinin verildiği mektepler yüzyıllar içinde değişmeden kalabilmişlerdi. Bunlar, Orta Çağ Buhara medreselerinin uzantısı idiler. Müslümanlar, mahalle imamları ve mollalar vasıtasıyla dinî ve terbiyevi bilgileri ediniyorlardı. Buhara’dan tahsilden dönen ve “damolla” diye anılan Tatar gençleri şehirlerde ve köylerde medreseler açarak Buhara usulü din öğretimi yaptılar. Okuryazarlık oranı en

gelişmiş bölgelerde bile % 5'i geçmiyordu. Bu yüzden Rusya Müslümanları için yenileşme arzularının ilk hedefinde bunlar bulunuyordu. İsmail Bey, 1884'te modern usullerle eğitim yapan ilk ilkokulunu açtı. Bu tür çabalar ilk olarak idil-Ural boyunda ortaya çıkan ve diğer bölgelere de sirayet eden Ceditçi yani yenilikçi hareketin özünü oluşturuyordu.

Ceditçilik mekteplerin ders programını ve öğretim anlayışını değiştirmeyi hedefleyen *Usûl-i cedit* yani yeni usul sözünden doğmuştu. Bu tür değişikliklerin yeni nesilleri Ruslaştıracağı endişesini bu harekete karşı direnişi de beraberinde getirmiştir. Alışageldikleri eski usulü (*usûl-i kadîm*) sürdürmek isteyen gelenekçi ulemanın direnişi de *kadimcilik* denen tutucu bir hareketin doğmasına yol açtı. Çarlık yönetimi de Rusçanın yaygınlaştırılması amacıyla başlangıçta ilk yenileşmecî aydınlarla bu kurumların ıslahı konusunda görüş birliğine sahipti. Ancak

bu yenilikçi hareket giderek millî bir karakter kazanmaya başlayınca Rus idaresi yenilikçilere gösterdiği müsamahayı terk edip kadimci harekete destek verecektir. Kadimcilerle Rus idaresinin çıkar ittifakı Bolşevik Devrim'e kadar sürmüştür.

Gaspıralı'nın Kırım'da model olarak tesis ettiği okullar tüm Rusya'da taklit edildi. Yeni usul hızla yayılmış, Gaspıralı'nın vefat ettiği 1914 tarihinde yeni usulü benimseyen "cedid" adını alan bu mekteplerin sayıları beş bini bulmuştur. Hatta, bu eğitim sistemi Rusya sınırlarını da aştı: Türkiye, İran hatta Hint'e ulaştı. Orenburg Hüseyniyye Medresesi, Kaman Muhammediye Medresesi, Ufa Aliye Medresesi, Bahçesaray Zincirli Medresesi gibi cedit medreseleri tüm İslam dünyasında üstün eğitim medreseleri olarak ün saldılar. Buna bağlı olarak okuryazarlık oranı da Tatarların siyasi bakımdan eşit olmak istedikleri Rus toplumunu yakalamış hatta geçmiş görünüyordu.

Türk-İslam dünyasının içinde bulunduğu durumun onun yazgısı olmadığına yürekten inanan Gaspıralı uyuşukluğa, tembelliğe, karanlığa, geri kalmışlığa ve cehalete karşı mücadelesinde, uyanış ve aydınlanmayı, yenileşme ve ilerlemeyi, birleşme ve dayanışmayı önermiştir. Bu yolda Gaspıralı, her ne kadar kuşkucu Rus idaresine karşı siyasi konularda hep ihtiyatlı hareket etmiş olsa da basın-yayın ve eğitim faaliyetleri dışında özellikle 1905 devrimi ile başlayan süreçte Rusya Müslümanları Kurultayları ve İttifakı'nın oluşturulmasında fikirlerini ve aktif liderliğini de esirgememiştir. Her şart altında yapılacak bir şeyin bulunabileceğini

Gaspıralı'nın Kırım'da model olarak tesis ettiği okullar tüm Rusya'da taklit edildi. Yeni usul hızla yayılmış, Gaspıralı'nın vefat ettiği 1914 tarihinde yeni usulü benimseyen "cedid" adını alan bu mekteplerin sayıları beş bini bulmuştur.

gösteren onun kararlı çizgisi, Türk dünyasında bugün de birliğe, aydınlığa ve gelişmeye yönelik her mücadelede yol gösterici vasfını korumaktadır.

Kaynaklar

- TAYMAS, Abdullah Battal (1966), *Kazan Türkleri: Türk Tarihinin Hazin Yaprakları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- TAYMAS, Abdullah Battal (1959), *İki Maksudiler: Sadri-Arsal, Ahmed-Hadi: kişilikleri, fikir hayatları ve eserleri*, İstanbul: Sıralar Matbaası.
- İBRAHİM, Abdürreşid (1326), “*Mevzu’â: Müslümanları İtibaha Davet Hakkında*”, Sırat-ı Müstakim, Sayı 86 cilt 4, ay 5.
- ASCHER, Abraham (1988), *The Revolution of 1905: Russia in Disarray*. — Stanford, USA: Stanford University Press.
- AYDA, Adile - ARSAL, Sadri Maksudi (1992), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KURAT, Akdes Nimet (2010), *Rusya Tarihi Başlangıcından 1917’ye Kadar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- BENNİGSEN, Aleksa - QUELQUEJAY, C. (1997), *Step’de Ezan Sesleri*, çev. Nezih Uzel, İstanbul.
- KAMENSKİ, Aleksandr Borisovich (1996), “*Empress Catherina II, 1762-1796*”, *The Emperors And Empresses of Russia: Rediscovering the Romanovs*, The New Russian Histories Series, Ed. Donald J. Raleigh, New York.
- QUELQUEJAY, Bennigsen, (1988), “*İhtilal Ve İç Savaş Sırasında Azınlıktaki Müslümanlar*”, *Stratejik Açıdan Sovyet Müslümanları ve Diğer Azınlıklar*, Hazırlayan: S. Enders Wimbush, Ankara: Yeni Forum Yayınları.
- LERNER, Daniel *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*, (New York: The Free Press, 1958).
- GEORGEON, François (2005), *Türk milliyetçiliğinin kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)*, çev. Alev Er, Tarih İstanbul: Vakfı Yayınları.
- TUKTAR, Fuad (1909), *Birinci, İkinci ve Üçüncü Dumada Müslüman Deputatlar Hem Alarının Kılgan İşleri*, Kazan,
- KIRIMLI, Hakan (1996), *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Hélène, Carrère-D’Encausse, *Islam and the Russian Empire: Reform and Revolution in Central Asia*, Berkeley: University of California Press, 1988.
- ZİYAEB, H. (1965), *Orta Asya ve Volga Boyları (XVI Asrın İkinci Yarmı- XIX Asırlar)*, Özbekistan SSR Fen Neşriyatı, Taşkent,
- BAYKARA, Hüseyin (1975), *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul: Azerbaycan Halk Yayınları.
- MARAŞ, İbrahim (2002), *Türk Dünyasında Dini Yenileşme 1850- 1917*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- GASPIRALI, İsmail (2003), *Seçilmiş Eserleri:1 Roman ve Hikâyeleri, hzl: Yavuz Akpınar-Bayram Orak-Nazım Muradov, 2. Baskı., İstanbul: Ötüken Neşriyatı.*

- GASPIRALI, İsmail (2004), Seçilmiş Eserleri:2 Fikri Eserleri, (hızl: Yavuz Akpınar), İstanbul: Ötüken Neşriyatı.
- TÜRKOĞLU, İsmail (2000), *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin (1858-1936)*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- TÜRKOĞLU, İsmail (2001), *“Arşiv Belgelerine Göre Osmanlıların Gaspıralı’nın Faaliyetlerine Bakışı”*, Yüz Yılda Gaspıralı’nın İdealleri. Bildiriler, İstanbul: Türk Yurdu Yayınları, s. 105-113.
- BENDRİKOV, K. Y. Oçerki po **İstorii** Narodnogo Obrazovaniya v Turkestanskom Kraye (1865-1924), Moskova, 1960.
- Julian Stafford Corbett, Maritime operations in the Russo-Japanese war: 1904 - 1905, Volume II, United States Naval Institute, Annapolis, 1994.
- DEUTSCH, Karl W. «Social Mobilization and Political- Development», American Political Science Review, LV (Septemjber 1961).
- RESULZADE, Mehmed Emin (1990), *Azerbaycan Cumhuriyeti*, Bakü: Maarif Neşriyatı.
- BALA, Mehmet-zade Mirza (1938), *Millî Azerbaycan Hareketi – Millî Az. «Müsavat» Halk Fırkasının Tarihi*, Fırka Divanı Tarafından, Berlin.
- DEVLET, Nadir (1999), *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- DEVLET, Nadir (1998), *1917 Ekim İhtilali ve Türk-Tatar Millet Meclisi (İç Rusya ve Sibirya Müslüman Türk-Tatarlarının Millet Meclisi -1917-1919)*, İstanbul.
- DEVLET, Nadir - GASPIRALI İsmail (2011), *Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist*, İstanbul.
- HABLEMİTOĞLU, Necip (1997), *Çarlık Rusyası’nda Türk Kongreleri (1905-1917)*, Ankara: Kırım Dergisi Tarih Araştırmaları Serisi.
- SARIAHMETOĞLU, Nesrin Azeri (2006), *Ermeni İlişkileri (1905-1920)*, Ankara: TTK Yayınları.
- WADE, Rex A. (2005), *The Russian Revolution, 1917*, Cambridge University Press.
- CREWS, Robert D. (2006), *For Prophet and Tsar: Islam and Empire in Russia and Central Asia*, Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- HUNTINGTON, Samuel *“Siyasal Gelişme ve Siyasal Bozulma”*, çev. Ergun Özbudun, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 1965-66, Cilt 22-23, Sayı 1-4, s. 55 – 107. Sarıarka Gazetesi, 25 Ocak 1918, No.29.
- ZENKOVSKY, Serge A. (1971), *Rusya’da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, çev. İ. Kantemir, Ankara.
- HAPLEMİTOĞLU, Şengül Necip (1998), *Gaspıralı Şefika ve Rusya’da Türk kadın Hareketi (1893-1920)*, Ankara: Ajans Türk.
- DEVLETŞİN, Tamurbek (1981), *Sovyet Tataristanı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 175-179;
- SWIETOCZOWSKI, T. (1988), *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan’ı*, çev. Nuray Mert, İstanbul.
- İMANOV, Vügar - TOPÇUBAŞI Ali Merdan (2003), *(1865-1934) Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinin Temsili*, İstanbul: Boğaziçi üniversitesi Yayınları.
- ABDULLİN, Ya. G., *TATAR, Dzhadidizm sredi (1998), voznikovenie, razvitie i istoricheskoe mesto*,

Kazan: İman Yayınları.

DEVLET, Nadir (1999), Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

AKÇURA, Yusuf (1328), "Türklük", Salname-i Servet-i Fünûn, s. 189-192.

AKÇURAOĞLU, Yusuf (1906), Din Münazaralarında İrkinçilik Hakkında, Kazan: Maarif Kitabhanesi.

AKÇURA, Yusuf (1981), Yeni Türk Devletinin Öncüleri, 1928 Yılı Yazıları, Ankara: Kültür Bakanlığı yayınları.

AKÇURA, Yusuf (2007), Üç Tarz-ı Siyaset, Ankara: TTK Yayınları.

AKÇURA, Yusuf Mevkufiyet Hatıraları, 2. Baskı, İstanbul: Türk Yurdu Kütüphanesi, 1329 (1914).

TOGAN, Zeki Velidi (1981), Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, İstanbul: Enderun Kitabevi.

TOGAN, Zeki Velidi (1999), Hatıralar, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

ABDÜRREŞİDOV, Zeynelabidin (2008), İsmail Gaspirinski ve Türkistan'da Cedidçilik, Taşkent.

1906 Sene 16 – 21 Avgust'da İctima' İtmiş Rusya Müslümanlarının Nedvesi, Kazan: Matbaa-i Kerime, 1906.